

ПРИВАТ-ДОЦЕНТИ В УНІВЕРСИТЕТАХ УКРАЇНИ (друга половина XIX – початок XX століття)

Сучасний етап пошуків найбільш ефективних шляхів реформування системи вищої освіти в Україні владно потребує уважного, хоча й диференційованого аналізу як вітчизняного, так і закордонного досвіду. Ключовою ланкою успішної освітньої моделі, як і раніше, залишається якісний професорсько-викладацький корпус, здатний до постійного вдосконалення своєї професійної компетентності, не лише професійної, але й методичної, рефлексивної, лінгвосоціальнокультурної, до інтелектуальної гнучкості. Отже, одним із вагомих завдань у діяльності будь-якого вищого навчального закладу є забезпечення навчального процесу висококваліфікованими науково-педагогічними кадрами.

Особливості науково-педагогічної діяльності приват-доцентів вітчизняних університетів другої половини XIX – початку XX століття досліджували М. В. Грибовський, І. С. Даценко, С. М. Куліш, І. В. Пискунов, Т. М. Попова, Г. О. Шарібжанова та інші вчені [1; 2; 17; 13; 12]. В історико-педагогічних працях дослідників висвітлені питання процедури зайняття посади приват-доцента, законодавчого забезпечення роботи приват-доцентів, статусу приват-доцентів у різних університетах і взаємини із професурою, кількісного складу приват-доцентів, процедури зайняття посади приват-доцента.

Мета статті – здійснити ретроспективний аналіз діяльності інституту приват-доцентури в дореволюційних університетах України.

На початку XX століття вітчизняні університети брали участь у підготовці нового статуту, надаючи Міністерству народної освіти свої пропозиції щодо реформування системи вищої освіти. Щоб надати зважені відповіді на 18 питань, поставлених Міністерством, в Університеті Св. Володимира, наприклад, вчена рада провела 11 засідань, створивши 23 травня 1901 р. комісію в складі 12 професорів. При обговоренні недоліків університетської системи акцент було зроблено на проблемах, пов'язаних із приват-доцентурою. Рада називала цю інституцію «тепличною рослиною», що потребувала значно більшої уваги та підтримки. Приват-доценти стали не вільними викладачами, як декларовано в статуті 1884 р., а «обділеними волонтерами від науки». Не було забезпечено ні свободи викладання, ні свободи слухання. Одні приват-доценти виконували функції штатних доцентів, інші на свій страх і ризик викладали

необов'язкові предмети. З'явилися приват-доценти за призначенням. Залишалося не вирішеним питання фінансування приват-доцентів, адже виділені казною суми на університети Російської імперії розподілялися нерівномірно – в основному потрапляли до Московського та Санкт-Петербурзького. Через це в провінційних університетах видач сум із залишків від фінансування науково-педагогічних кадрів приват-доцентам не вистачало, тому вони працювали сумісниками навіть на адміністративних посадах. Про читання приват-доцентами навчальних курсів, паралельних професорським, не відомо. Заняття приват-доценти призначали у вечірній час, тому їх відвідувала невелика кількість студентів. Не об'єктивно вирішувалося питання винагороди приват-доцентів російської словесності та філософії, адже вони вели заняття із 600 студентами, одержуючи по 3 – 6 руб. гонорару за семестр. Водночас у штатних професорів слухачів було обмаль, а гонорар набагато більший. Якщо ж приват-доцент вів обов'язковий навчальний курс на юридичному факультеті, його гонорар міг удвічі перевищувати оплату в 1200 руб. У медиків звання приват-доцента давало можливість займатися приватним лікуванням мешканців. Однак через відсутність практики читання обов'язкового навчального курсу становище приват-доцента медичного факультету, який вів обов'язкові лекції, було значно краще, ніж його колег на історико-філологічному факультеті. Так у 1900 р. розмір гонорару за навчальний рік приват-доцентам історико-філологічному факультету склав 7 руб, а на медичному досягав від 299 – до 312 руб. Комісія звернула увагу на той факт, що в Німеччині гонорар приват-доцентам підвищили, в Австрії – відмінили, а в російських університетах – це була доплата, а не гонорар. Члени комісії констатували, що інститут приват-доцентури на умовах, визначених статутом 1884 р., «є інститутом цілком не стабільним і позбавленим підтримки». Вони пропонували виплачувати приват-доцентам, які замінювали штатного викладача, не менше 2 тис. руб. Крім того, рекомендували надавати звання доцента приват-доцентам із магістерським ступенем та за наявності наукових робіт [3, с. 44–53].

Як зазначав професор М. Бунге, матеріальне становище приват-доцентів «буде, як воно й тепер, украй незavidним» до того часу, поки більшість обов'язкових лекцій та іспитів

ведуть штатні викладачі. У студентів багато обов'язкових занять, тому відвідувати необов'язкові лекції в приват-доцентів мало хто бажав, особливо в провінції. Учений вважав, що необхідно забезпечити свободу викладання й слухання, ввести предметну систему, а також полегшити процедуру отримання посади приват-доцента [11, с. 7–8].

Свою точку зору висловив і професор Й.-Е.А. Леціус, підкресливши, що приват-доценти повинні «користуватися пріоритетним правом конкурувати зі штатними професорами, а їхня свобода не повинна обмежуватися будь-якими заходами». Крім того, приват-доценти повинні мати право на проведення заліків за півріччя [4, с. 36].

Пропозиції щодо поліпшення діяльності університетів надала їй комісія Харківського університету, що була створена 26 квітня 1901 р. Матеріали пропозицій склали 381 сторінку. Великі за обсягом міркування надали колишні приват-доценти М. М. Алексєнко (попечитель Харківського навчального округу в 1901–1906 рр.) і професор М. Й. Куплеваський (ректор Харківського університету в 1901–1905 рр.). З 8 травня – по 2 червня 1901 р. було проведено 13 засідань комісії, на яких були присутні й приват-доценти. В обговоренні пропозицій брали участь офтальмолог Є. П. Браунштейн і терапевт М. І. Светухін (був приват-доцентом 18 років). Майже всі автори пропозицій виступали за відміну гонорару для тих приват-доцентів, які вели обов'язкові навчальні курси. Комісія вважала, що приват-доцентство – «вільна професія», але це не перехідний етап до обов'язкового зайняття професорської кафедри. Вважалося необхідним відновлення посади штатного доцента для тих осіб, які мали докторський ступінь. Формально статут 1884 р. надав можливості приват-доцентам читати лекції з різних предметів однієї кафедри, але цією можливістю мало хто скористався. Більшість із приват-доцентів були учнями професорів, тому вони добре розуміли, що викладати зміст підручника є «не великою наукою». Приват-доценти вели заняття на вакантних кафедрах або за дорученнями Міністерства народної освіти. Такий стан приват-доцентів фактично дублював доцентів, єдине, що вони отримували меншу оплату. При цьому університет не брав на себе ніяких зобов'язань і не турбувався за їхню долю. Новоросійський університет пропонував не проводити для кандидатів у приват-доценти публічного захисту дисертації (*pro venia legendi*) для отримання права читати лекції. Професор Г. І. Томсон запевняв, що приват-доцент повинен бути як мінімум магістром, тому що часу для написання дисертації в нього не буде. На думку професора Ю. Ф. Клименка, приват-доцент,

який мав докторський диплом, мав можливість проводити лекції не вимагаючи нагороди [16, с. 21, 42–43].

Професор Університету Св. Володимира В. С. Іконніков вважав гонорарну систему не прийнятною для приват-доцентів. Аналізуючи університетську систему підготовки науково-педагогічних кадрів, він відзначив відсутність чітко спланованих заходів для подальшого її удосконалення. Відміна статусу доцента була, на думку професора, помилковою, тому що доводилося надавати посаду приват-доцента особам, які мали лише свідоцтво вчителя. У 80-х рр. XIX століття навіть магістрам надавали звання професора, а це було порушенням статуту. Більшість ординарних професорів відкладали роботу над дисертацією на здобуття наукового ступеня доктора наук на невизначений строк [8, с. 3–10].

Висновки вченої ради Санкт-Петербурзького університету підтвердили, що ідея гонорару не стала одним із критеріїв професійної конкуренції викладачів. Не на всіх кафедрах були впроваджені паралельні курси. Для приват-доцентів гонорар не полегшив матеріальне становище, тому що обов'язкові курси на факультетах, які відвідувало багато студентів, їм, як правило, не доручали.

За 1896 р., наприклад, з 95 приват-доцентів 11 отримували гонорар більше 600 руб. (вище ніж стипендія магістра), 78 – менше 300 руб. (розмір студентської стипендії), а 18 не одержали навіть невеликої суми [5, а. 7–7 зв.].

Своєрідне ставлення до інституту приват-доцентури демонструвала вчена рада Московського університету. За 18 років кількість приват-доцентів у цьому навчальному закладі зростає з 8 до 170, однак їхню роль у поповненні професорських кадрів не вважали головною. Члени ради заявили: якщо професорських помічників виявиться досить багато, то інститут приват-доцентури втратить своє значення – єдиного джерела заміщення кафедр. Водночас вони не заперечували проти його подальшого існування, але вимагали проводити на факультетах закриті балотування приват-доцентів. Ідею конкурування їх із професорами рада не схвалювала, але дозволяла приват-доцентам у своїх навчальних курсах лише доповнювати лекції професорів. Викладачі фізико-математичного факультету вважали, що приват-доцентами могли бути лише магістри. А декан медичного факультету І. Клейн заявив, що серед приват-доцентів факультету мало осіб, які здатні зайняти професорську кафедру. Юридичний факультет пропонував виплачувати приват-доцентам, які ведуть заняття за дорученням факультету, по 300 руб. за річну годину. При цьому угода з ними й далі не

повинна перевищувати одного навчального року [10, с. 1–5, 28–29].

Жорстку позицію щодо приват-доцентури займав ординарний професор Новоросійського університету О. В. Косовський. Науковець пропонував надавати магістрам та магістрантам не статус приват-доцентів, а помічників й асистентів професорів. А це означало б, що вони мали право вести лише практичні заняття, повторювати навчальні курси, могли б пропонувати студентам виконувати різні вправи з метою формування, закріплення й удосконалення необхідних умінь, але під керівництвом професорів. О. В. Косовський звертав увагу на те, що в Західній Європі приват-доценти мають докторський ступінь, тому їх можна вважати «служителями науки». У вітчизняні університети на посади приват-доцентів він пропонував вибирати докторів наук, членів Академії наук, відомих учених, але за згодою факультетів. Через те, що в університетах Російської імперії було заборонено перевіряти рівень знань майбутніх приват-доцентів, на цю посаду часто потрапляли особи, які мали надто вузький науковий світогляд. Такі викладачі мали низький рівень викладання, що призводило до падіння престижу кафедри. О. В. Косовський відмітив, що через зарозумілість та гоноровитість приват-доценти, ставши професорами, начебто не несуть відповідальності за це звання, а збільшення навчального навантаження не давало їм змоги для інтенсивних занять наукою [9, с. 468]. Професор констатував: «Гіркий досвід недавнього минулого показав, як згубно позначився на житті російської вищої школи Статут 1884 року. Російські університети не тільки дезорганізовані, але навіть перестали існувати» [7, с. 108].

У 1901 р. професор Університету Св. Володимира О. В. Романович-Славатинський теж пов'язав погіршення діяльності університетів з недоліками статуту 1884 р., зазначивши, що цей документ «опинився на лаві підсудних». Професор відкидав непродумане рішення влади надавати право випускникам університетів із дипломами I та II ступеня на приват-доцентуру. Він вважав помилковою ліквідацію посади доцента [14, с. 5–6].

З песимізмом сприйняла університетська спільнота й записку професора Санкт-Петербурзького університету П. І. Георгієвського, у якій йшла мова про падіння наукового рівня викладачів та їхнього авторитету, про захоплення сумісництвом у 3–4 місяцях, про недосконалу систему гонорару для приват-доцентів. Науковець акцентував увагу на тому, що в столичних університетах обмаль таких приват-доцентів, які б могли поповнити

професорський корпус. Якщо й існували конкурентні навчальні курси приват-доцентів, то їхня якість була не високою. Результативність проведення деякими приват-доцентами паралельних курсів П. І. Георгієвський пояснював такими чинниками: 1) якщо приват-доцент талановитий оратор, що має широкий науковий світогляд, а професор проявляє слабку емоційну гнучкість і не цікавиться сучасними досягненнями науки; 2) якщо приват-доцент використовує нечесні методи для підвищення свого професійного авторитету (називає себе прихильником оригінальної теорії, хоча іноді вона може виявитися неправильною, або розповсюджує про професора-конкурента неправдиві чутки); 3) якщо конкуруючих приват-доцентів на факультетах використовують для зведення особистих рахунків.

Недоліків у роботі приват-доцентів багато. На іспитах вони поблажливі, на відміну від вимогливих професорів. Студентам приват-доценти рекомендують читати свої навчальні підручники, адже ці книги менші за обсягом ніж у професорів. Захоплення приват-доцентів викладанням політичних, економічних, юридичних наук П. І. Георгієвський пояснює лише тим, що ці предмети вивчала значна кількість студентів, а це гарантувало високі гонорари. В університетах нерідко працювали приват-доценти, що були професійно не придатні до науково-педагогічної діяльності, але контроль, що здійснювався за їхньою роботою деканом і ректором, мав фіктивний характер [6, а. 1, 9–14].

Необхідно відзначити, що таке тотальне звинувачення приват-доцентів у численних «гріхах» суперечило існуючій дійсності. У кінці XIX століття приват-доцентура, а не система «професорських стипендіатів», стала основним джерелом заповнення вакансій. Тому було зменшено державні фінансові видатки на підготовку «професорських стипендіатів». Якщо в 1862–1865 рр. на них було виділено 372 тис. руб., то в 1898 р. – лише 66 тис. руб. (незважаючи на інфляційні процеси). Університети вимагали організації нових кафедр у зв'язку з подальшою диференціацією таких наук як педагогіка, археологія, народознавство, германська та романська філології, сходознавство, метеорологія, історія західноєвропейського права та інші [15, с. 1–3]. У 1905 р. проекти університетського статуту надали Міністерство народної освіти на чолі з В. Г. Глазовим і комісія Санкт-Петербурзького університету. Крім того, декілька університетів підготували низку пропозицій, що стосувалися поліпшення діяльності приват-доцентури. Зазначимо, що комісія Санкт-Петербурзького університету планувала проведення балотування приват-доцентів на засіданні факультетів, навіть

якщо хоч один із членів факультету висловить аргументовану пропозицію не на користь кандидата. Члени комісії рекомендували проводити приват-доцентам вступні лекції в присутності професорів і студентів.

Отже, результати наукового пошуку засвідчили, що в кінці XIX ст. в більшості науковців не виникало сумнівів у тому, що саме інститут приват-доцентури, а не система «професорських стипендіатів», покладе край дефіциту викладацьких кадрів в університетах України, створить атмосферу конкуренції зі штатними викладачами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грибовский М. В. Феномены приват-доцентуры в российских университетах конца XIX – начала XX вв. / М. В. Грибовский // Вестник Московского государственного областного университета. Серия «История и политические науки». – 2012. – № 2. – С. 103–108.
2. Даценко І. С. Інститут приват-доцентів та підготовка молодих науковців в університетах Російської імперії (друга половина XIX – початок XX століття) / І. С. Даценко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2009. – Вип. 98. – С. 9–13.
3. Доклады Комиссии, избранной Советом Императорского университета Св. Владимира для разработки ответов на вопросы, предложенные Министерством народного просвещения относительно устройства университетов. – К. : Тип. Императ. ун-та Св. Владимира Акц-го об-ва печатн. и издат. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1901. – 44 с.
4. Дополнения к докладу Совета Университета Св. Владимира по делу о предполагаемом пересмотре университетского Устава. – Приложение №3 // Доклады Комиссии, избранной Советом Императ. Ун-та Св. Владимира... – С. 33–44.
5. Заключение Совета Императорского Санкт-Петербургского университета по 18 вопросам, предложенным г. министром народного просвещения об изменениях в уставе и правлении Университета. II. Проект штата Императорского Санкт-Петербургского университета // РДИА в СПб., ф. 1129, оп. 1, спр. 49. – 279 арк.
6. Записка Георгиевского П. И. о необходимости реформы университетов в России // РДИА в СПб., ф. 1624, оп. 1, спр. 41. – 18 арк.
7. Заседание Совета 9-го марта 1907 года // Журнал заседаний Совета Императорского Новороссийского университета за 1907 год. – Одесса, 1908. – С. 99–113.
8. Иконников В. С. Какие изменения желательны в положении приват-доцентов, чтобы обеспечить Университеты достойными лицами для замещения свободных кафедр ? / В. С. Иконников. – Б.м., 1901. – 13 с.
9. Клоссовский А. В. Материалы к вопросам о постановке университетского дела в России / А. В. Клоссовский // Записки Императорского Новороссийского университета (Одесса). – II Часть учёная. – 1903. – Т. 90. – С. 385–474.
10. Мотивированные ответы Совета Императорского Московского университета на поставленные господином министром народного просвещения вопросы, касающиеся устройства университетов и мнение отдельных членов Совета по этому предмету. – М. : Универс. тип., 1901. – 51 с.
11. Ответы профессора Н. А. Бунге на вопросы, касающиеся устройства университетов. – Приложение №1 // Доклады Комиссии, избранной Советом Императ. ун-та Св. Владимира... – С. 1–21.
12. Пискунов И. В. Правовое положение приват-доцентов российских университетов (1803–1884) / И. В. Пискунов // Вестник православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 2 : История Русской Православной Церкви. – 2014. – Вып. 4. – С. 98–116.
13. Попова Т. Н. Институт приват-доцентства в университетах Российской империи (2-я пол. XIX – нач. XX вв.) / Т. Н. Попова // Записки исторического факультету Одесского университета. – 1998. – Вип. 7. – С. 122–130.
14. Романович-Славатинский А. В. Голос старого профессора по поводу университетских вопросов / А. В. Романович-Славатинский. – К. : Тип. Импер. Ун-та Св. Владимира, Акц-го общ-ва Н. Т. Корчак-Новицкого, 1903. – Вып. 2 – 42 с.
15. Свод мнений Советов Императорских Российских Университетов и Демидовского Юридического Лицея по вопросу о желательных изменениях в распределении кафедр с учебно-вспомогательными учреждениями и в ныне действующих штатах. – СПб. : Сенат. тип. , 1902. – 48 с.
16. Сводная записка о материалах, поступивших в Министерство народного просвещения по вопросам о желательных изменениях в устройстве Императорских Российских университетов. – СПб. : Сенат. тип. , 1902. – 206 с.
17. Шарібжанова Г. О. Професорсько-викладацький корпус Харківського університету наприкінці XIX – на початку XX ст. / Г. О. Шарібжанова, С. М. Куліш // Вісник Харківського національного університету

імені В. Н. Каразіна. Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки . – 2008, – № 835. – Вип. 11. – С. 28–38.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

- Gribovskij M. V. Fenomeny privat-docentury' v rossijskix universitetax koncza XIX – nachala XX vv. / M. V. Gribovskij // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya «Istoriya i politicheskie nauki». – 2012. – № 2. – S. 103–108.
- Datsenko I. S. Institut pryvat-dotsentiv ta pidgotovka molodykh naukovtsiv v universitetakh Rosiiskoi imperii (druga polovyna XIX – pochatok XX stolittia) / I. S. Datsenko // Visnyk Kyivskogo natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriia. – 2009. – Vyp. 98. – S. 9–13.
- Doklady' Komissii, izbrannoj Sovetom Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira dlya razrabotki otvetov na voprosy', predlozhenny'e Ministrom narodnogo prosveshheniya otноситel'no ustrojstva universitetov. – K. : Tip. Imperat. un-ta Sv. Vladimira Akc-go ob-va pechatn. i izdat. dela N. T. Korchak-Noviczko, 1901. – 44 s.
- Dopolneniya k dokladu Soveta Universiteta Sv. Vladimira po delu o predpolagaemom peresmotre universitetskogo Ustava. – Prilozhenie №3 // Doklady' Komissii, izbrannoj Sovetom Imperat. Un-ta Sv. Vladimira... – S. 33–44.
- Zaklyuchenie Soveta Imperatorskogo Sankt-Peterburgskogo universiteta po 18 voprosam, predlozhenny'm g. ministrom narodnogo prosveshheniya ob izmeneniyax v ustave i pravlenii Universiteta. II Proekt shtata Imperatorskogo Sankt-Peterburgskogo universiteta // RDIA v SPb., f. 1129, op. 1, spr. 49. – 279 ark.
- Zapiska Georgievskogo P. I. o neobxodimosti reformy' universitetov v Rossii // RDIA v SPb., f. 1624, op. 1, spr. 41. – 18 ark.
- Zasedanie Soveta 9-go marta 1907 goda // ZHurnal zasedanij Soveta Imperatorskogo Novorossijskogo universiteta za 1907 god. – Odessa, 1908. – S. 99–113.
- Ikonnikov V. S. Kakie izmeneniya zhelatel'ny' v polozhenii privat-docentov, chtoby' obespechit' Universitety' dostojnymi litzami dlya zameshheniya svobodny'x kafedr ? / V. S. Ikonnikov. – B.m., 1901. – 13 s.
- Klossovskij A. V. Materialy' k voprosam o postanovke universitetskogo dela v Rossii / A. V. Klossovskij // Zapiski Imperatorskogo Novorossijskogo universiteta (Odessa). – II CHast' uchyonaya. – 1903. – T. 90. – S. 385–474.
- Motivirovanny'e otvety' Soveta Imperatorskogo Moskovskogo universiteta na postavlenny'e gospodinom ministrom narodnogo prosveshheniya voprosy', kasayushhiesya ustrojstva universitetov i mnenie otdel'ny'x chlenov Soveta po e'tomu predmetu. – M. : Univers. tip. , 1901. – 51 s.
- Otvety' professora N. A. Bunge na voprosy', kasayushhiesya ustrojstva universitetov. – Prilozhenie №1 // Doklady' Komissii, izbrannoj Sovetom Imperat. un-ta Sv. Vladimira... – S. 1–21.
- Piskunov I. V. Pravovoe polozhenie privat-docentov rossijskix universitetov (1803–1884) / I. V. Piskunov // Vestnik pravoslavnogo Svyato-Tixonovskogo gumanitarnogo universiteta. Seriya 2 : Istoriya Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi. – 2014. – Vy'p. 4. – S. 98–116.
- Popova T. N. Institut privat-docentstva v universitetax Rossijskoj imperii (2-ya pol. XIX – nach. XX vv.) / T. N. Popova // Zapysky istorychnogo fakultetu Odeskogo universitetu. – 1998. – Vip. 7. – S. 122–130.
- Romanovich-Slavatinskij A. V. Golos starogo professora po povodu universitetskix voprosov / A. V. Romanovich-Slavatinskij. – K. : Tip. Imper. Un-ta Sv. Vladimira, Akc-go obshh-va N. T. Korchak-Noviczko, 1903. – Vy'p. 2 – 42 s.
- Svod mnenij Sovetov Imperatorskix Rossijskix Universitetov i Demidovskogo Yuridicheskogo Liceya po voprosu o zhelatel'ny'x izmeneniyax v raspredelenii kafedr s uchebno-vspomogatel'ny'mi uchrezhdeniyami i v ny'ne dejstvuyushhix shtatax. – SPb. : Senat. tip. , 1902. – 48 s.
- Svodnaya zapiska o materialax, postupivshix v Ministerstvo narodnogo prosveshheniya po voprosam o zhelatel'ny'x izmeneniyax v ustrojstve Imperatorskix Rossijskix universitetov. – SPb. : Senat. tip. , 1902. – 206 s.
- Sharibzhanova H. O. Profesorsko-vykladatskiy korpus Kharkivskogo universitetu naprykintsi XIX – na pochatku XX st. / H. O. Sharibzhanova, S. M. Kulish // Visnyk Harkivskogo natsionalnogo universitetu imeni V. N. Karazina. Istoriia Ukrastry. Ukrainoznavstvo : istorychni ta filosofski nauky . – 2008, – №835. – Vyp. 11. – S. 28–38.